

АДЫГЭБЗЭМ ШЫЛЭНЫГЭЭ ПСАЛЪЭУХАХЭМРЭ ШЫМЫЛЭНЫГЭЭ ПСАЛЪЭУХАХЭМРЭ КЪЫЗЭРЫШЦЫГЭЭЛЪЭГЪУАР

Жылэтеж Хьэжысмел Чылэний и къуэ, филологие шлэныгэхэмкIэ кандидат, Гуманитар къэхутэныгэхэмкIэ институтым – Федеральнэ къэрал бюджет шлэныгэ ЛуэхушIапIэ «Урысейм шлэныгэхэмкIэ и академием и Къэбэрдей-Балъкэр шлэныгэ центр» Федеральнэ шлэныгэ центрым» и филиалым и адыгэбзэ секторым и шлэныгэ и лэжыкIуэ нэхьыжъ, hazismel@mail.ru

Адыгэбзэм шылэныгэ псалъэухахэмрэ шымылэныгэ псалъэухахэмрэ нэгъэсауэ джа шыхьуакъым. Адыгэбзэм теухуауэ урысыбзэкIэ къыдэкIа къэхутэныгэхэр мыхьумэ, адыгэбзэкIэ къыдэкIа апхуэдэ лэжыгэхэм шылэныгэ е шымылэныгэ псалъэухахэмрэ эджэр, апхуэдэу шIагуэшымы и шхьэусыгъуэр къышцыгэалъэгъуакъым. Хэхауэ гу лыгтэн хуейш шылэныгэ псалъэухахэмрэ шымылэныгэ псалъэухахэмрэ бзэхабзэ Iэмал зэмылIэужыгъуэхэм къышынэмышIауэ нэгъуэщI шылкIэхэмкIи къэгъэ-лъэгъуа зэрыхьум. Апхуэдэу, псалъэм папщIэ, бзэм къышцокIуэ псалъэухам и ухуэкIэ шхьэхуэхэр, псалъэ шхьэхуэхэр, къэпсэлъыкIэр. А зи гугъу тшIа Луэхугъуэхэр белджылы шIыным теухуащ мы лэжыгъэр.

Зэрыгъуэзэн псалъэхэр: адыгэбзэ, шылэныгэ псалъэуха, шымылэныгэ псалъэуха, псалъэухам и зэхэлъыкIэ, лъабжьэпэ, лъабжьэужь.

Адыгэбзэм, адреи бзэхэми хуэдэу, и псалъэухахэр лIэужыгъуэкIэ цагуэшкIэ тегъэщIапIэ ящI нэщэнэм елгытауэ гуп зыбжанэу зэщхьэщокI. Псалъэухар зытепсэлъыхьымрэ абы теухуауэ шыжыIамрэ яIэ зэпышIэныгэм елгытауэ псалъэухахэр тIууэ ягуэш: *шылэныгэ* псалъэуха, *шымылэныгэ* псалъэуха. Мыпхуэдэ псалъэухахэм наIуэу къагъэалъагъуэ предметхэмрэ къэхьукъащIэхэмрэ я зэхушытыкIэр.

Псалъэухар зытепсэлъыхь предметымрэ абы теухуауэ шыжыIамрэ я зэпышIэныгэр зэхэщIыкIыгъуэу шьгтмэ, апхуэдэхэр шылэныгэ псалъэухащ. Псалъэм папщIэ: *Дохутырыр сымаджэм шIэутицIауэ* – мыбдеж зытепсэлъыхь предметымрэ (*дохутырыр*) абы теухуауэ шыжыIамрэ (*шIэутицIауэ*) зэпышIащ. А зэпышIэныгэр наIуэ псалъэухам шыхьуащ, абы къыхэкIыу апхуэдэхэр шылэныгэ псалъэухащ. НэгъуэщIу жыпIэмэ, мыпхуэдэ псалъэухахэм лэжыгъэр, Iэхур зэрышцыIэр шынэрылгъагъуш.

Шымылэныгэ псалъэухахэм псалъэухар зытепсэлъыхь предметымрэ абы теухуауэ шыжыIамрэ я зэпышIэныгэр наIуэу шьгткъым. Псалъэухам къышцыIуэта лэжыгъэм, Iуэхугъуэм и шымылэныгэр къышцыгэалъэгъуащ. Псалъэм папщIэ: *ШIалэр тхылым къеджакъым* – псалъэухам хэлъ лэжыгъэр (*еджэныр*) шылIэкъым, къэтщ.

Шылэныгэ псалъэухахэмрэ шымылэныгэ псалъэухахэмрэ нэхьыфIу джа шыхьуащ урысыбзэмрэ европеибзэхэмрэ. Урысыбзэм теухуа шлэныгэ лэжыгэхэм абы папщIэ ярытхэр нэхьыбэм зэщхьщ, зэрызэщхьэщыкI гуэрхэр хэлъми [Вомперский и др. 1979: 20–23; Калинина 2012: 42; ССЛТ 1985: 193, 369;]. Адыгэбзэм и гугъу пщIымэ, шлэныгэалI зыбжанэ абы тепсэлъыхьащ [Камбачоков 1997: 41–51; Урыс 1994: 61–69;]. Къыхэгъэщыпхьэу къыдолыгтэ шымылэныгэр адыгэбзэм къэгъэалъэгъуа зэрышыхьум теухуа Шэру Н.Гъу. и тхылы шхьэхуэр [Шериева 2014]. Сыт хуэдэ Iуэхугъуэми нэхь гугъур пэщIэдзэр аращ. Адыгэбзэм

щымыIэныгъэ псалъэухахэр джынымкIэ япэ лъэбакъуэр зычар Нэгумэ Шорэщ. Япэ адыгэ бзэщIэныгъэлIым пэжу гу лъытауэ шытащ адыгэбзэм мыхъуныгъэр *-къым, -мы* пывуэрэ кызырэшыщыгъум [Ногма 1959: 95].

ЩыIэныгъэ псалъэухахэмрэ щымыIэныгъэ псалъэухахэмрэ яIэ щхьэхуэныгъэхэр къэдгъэлыгъуэнщ.

Адыгэбзэм шыIэныгъэр къэгъэлыгъуа шохъу псалъэужькIэ, псалъэпэкIэ, псалъэужьрэ псалъэпэрэ зэгъусэу, нэгъуэщI IэмалхэмкIэ.

ЩыIэныгъэ кърагъэлыгъуэу нэхьыбэрэ бзэм къегъэсэбэп **-щ, -т** псалъэужьхэр. ЩыIэныгъэ къигъэлыгъуэу псалъэужь **-щ-р** поувэ гъээщIэну къакIуэ лэжыгъэцIэ хьейхэм (блэкIа, къэкIуэну зэманым итхэм), мыхъей лэжыгъэцIэхэм (зэман псоми), нэгъуэщI псалъэ лъэпкъыгъуэхэм: *Аружани нэщхьыфIэу абы яхэтиц* [ЩоджэнцIыкIу I. 1989: 39]; *Бадьнокъуэщ ар зи Iэужьбыр* [Нартхэр 1995: 207]; *Фи насытц ЕщIэнокъуэхэ зэшхэр фи хьэблэ цопсэури. Ауэ ахэр фэ фи закъуэ фыфейкъым, ахэр къуажэм ейщ, адыгэхэм дьдейщ* [ШэкIыхьэщIэ 1994: 122]. ЩыIэныгъэ къэзыгъэлыгъуэ лъабжьэужь **-щ-р** адыгэбзэм куэдрэ къыщагъэсэбэп, ауэ «адыгэбзэм и лъапсэгъу адыгейбзэм, ди бзэм и беслъэней щIыпIэбзэм апхуэдэ мыхьэнэ иIэу къыщагъэсэбэпыркъым» [Урыс 1994: 68]. ЩыIэныгъэр къигъэлыгъуэу гъээщIэным (блэкIа зэфIэмыкIа зэман къигъэлыгъуэу) пывуэнкIэ мэхъу лъабжьэужь **-т**: *Къызэхуэсахэр пцIантIэм дэтт; ЩIалэ закъуэт ар; Мазэр къыщIэкIат, ауэ кIыфIт.*

Тхьэлъанэ псалъэухахэм шыIэныгъэ щыхэлъым деж, гъээщIэным лъабжьэужь **-м(э), -кIэ** поувэ: «*Тенджызымы ицIэкIэ соIуэ, а сэ слъагъум укъытыригъэчынмэ!*» – *жилац морякым* [ЩоджэнцIыкIу I. 1989: 24]; (*Мацэ:*) *Алыхь IэплIэ есишкIынци благъэ зыхуэщIынкIэ* [Дыгъужь 2011: 137]. Мыпхуэдэ псалъэухахэм я гъээщIэным щымыIэныгъэр къигъэлыгъуэу хуэвэнур лъабжьэпэ **мы-рщ**. Абы шыгъуэ ит зэманым ит гъээщIэныр иух хабзэщ псалъэпкъым и кIэмкIэ, ауэ блэкIа, къэкIуэну зэманхэр гъээщIэным и зэхэлъыкIэмкIэ къэгъэлыгъуаш. Лъабжьэпэ **мы-мрэ** лъабжьэужь **-кIэ-мрэ** шызэзэгъ шыIэщ. Щапхьэ: *Уи фIэщ зэрыхъун, сымьщIэкIэ; Алыхь, занцIэу райкомым, обкомым сыкIуэници уи нэвагъуэхэр уэзмыгъэлыгъуэжмэ* [Къашыргъэ 1957: 35]. Псалъэухам псалъэкIапэ *ахъей* хэтмэ, гъээщIэным лъабжьэужь **-рэ** иIэнкIэ мэхъу: *Ахъай сщIэрэ. Ахъай имьдэнрэ!* Мыпхуэдэ псалъэухахэм хэль мэхъу зыхэщIэныгъэ къыщыхьукIэ, хэIэтыкIа шытыкIэ.

ЩыIэныгъэр лъабжьэужь **-и-кIэ** къэгъэлыгъуа щыхъу шыIэщ. Апхуэдэ псалъэухахэм куэдрэ уашрохьэлIэ Iуэрыуатэм, псом хуэмыдэу уэрэдыжьхэм. Мыпхуэдэхэм деж лъабжьэужь **-и-р** шыIэныгъэ къэзыгъэлыгъуэ лъабжьэужь **-щ-ми**, хьейныгъэр къэзыгъэлыгъуэ лъабжьэужь **-р-ми** я пIэм йоувэр: *Ей-ей, ей жи, сцIа псор жысIэжмэ, ей, мы лъыж цхьэщытхъури къысфIащи* [Народные песни и инструментальные наигрыши адыгов 1990: 373]; *Гуимэжхъэри зэщIэцIагъэххэти, Тальгостэнхэ сыныдашыжи* [Адыгэ Iуэрыуатэ 1999: 283].

Абы къинэмышIауэ, лъабжьэужь **-щ-м** и пIэкIэ гъээщIэным пывуэ лъабжьэужь **-и-м** зэуэ шыIэныгъы гъэщIэгъуэныгъы къегъэлыгъуэ: *ГуцIэгъунишэу а щIымахуэм / Хъуа и хэкIыр игъэщтаи, Модэ феплъыт, псыежэххэм / Мыл лъэмыжхэр тырилъхъаи!* [ЩоджэнцIыкIу А. 2000: 81]; *Иджыргуэрым си цIыхугъэр / Щыгъын хьэхукIэ укъэкIуаи* [ЩоджэнцIыкIу А. 2000: 107].

Адыгэбзэм шыIэныгъэ къэзыгъэлыгъуэ псалъэухахэр куэдрэ къыщохъу лъабжьэпэкIэ. ГъээщIэну псалъэухам хуэвэ лэжыгъэцIэ хьейхэм (ит зэманым, япэ, етуанэ щхьэ цIэпапщIэ зыпытхэм, закъуэ е куэд бжыгъэм итхэм) шыIэныгъэр къыщыгъэлыгъуа мэхъу лъабжьэпэ **-о, -э-хэмкIэ**. Ещанэ щхьэм деж шыIэныгъэр къагъэлыгъуэ лъабжьэпэ **-мэ/ма-хэм**: *Къуажэм дэкIауэ ар (Азэмэт) Бахъсэн аузым дэту докIуей* [Къэрмокъуэ 1984: 86]; – *Хъуниц иджы, Наурыз, – мащIэу пыгуфIыкIац Атэбий, – сэ нэхърэ нэхьыфIу уоуцIэ ди тхьэшхуэм фIэкIа сэ нэгъуэщI сэбэп къызырэсыхуэмыхъужьсынур* [ШэджыхьэщIэ 1994: 96]; *МакIуэ цIалэр*

ауз гзуэжуглэ [Кыщокъуэ 2004: 118]; *Сэтэнейри мэгузавэ, Мэгузасэ, мэгулэжыр* [Нартхэр 1955: 63].

Щылэныгъэр къэгъэлъэгъуа мэху гъээщлэным зэуэ лъабжьэпи лъабжьэужы пиувэу:

1) щымылэныгъэм и лъабжьэпэ **-мы**-рэ щымылэныгъэм и лъабжьэужы **-къым**-рэ (щымылэныгъэ тIуащлэ): *Сэри сымыкIуэмытэтэкъым, Сэри сымыжэщ хуарэтэкъым* [Нартхэр 1995: 424]; *Ар цIалэ мыгъасэкъым; Ахъшэ мыбжэ зIахыркъым* [Нало 3. 2008: 119].

2) щымылэныгъэм и лъабжьэпэ **-мы**-рэ лъабжьэужы **-(т)и**-рэ (жагъуэ хъуныгъэ мыхъэнэи къыгъэлъагъуэу): *Нобэ уэлбанэ хъун си гугъуэ плащ цызымытIэгъаи (е цызымытIэгъати), жьауи къэзмыцтаи (е къэзмыцтати); IункIыбзэри къысщымыгъуныцаи нобэ.*

IуэхуцIэ ухуэкIэ зиIэ псалъэухахэм щылэныгъэр къэгъэлъэгъуа шохуэ пкъыгъуэ нэхъыщхъитIми лъабжьэгъусэ **-мы**-рэ **-къым**-рэ пиувэу. Апхуэдэм деж гъээщлэным **-мы**-р поувэр, гъээщлэным – **къым**-р: *Темботкъым унафэ зыхуэмыщIыр, аракъым лэжъэкIи зымыщIэр; Шыгъэ зымылэ фэракъым.*

Адыгэбзэм щылэныгъэр куэдрэ къэгъэлъэгъуа шохуэ гъээщлэным лъабжьэужы **-къэ** пиувэрэ псалъэухам къэпсэлъыкIэ щхъэхуэ игъуэту. Апхуэдэ псалъэухахэм щылэныгъэрэ ущлэныгъэрэ яхэлъщ: *(КIуцэ:) – Хэт, на, нэхуыщым къэкIуар цIыхухуэ зыцIэмыс унагъуэм? (Дыви-Нанэ:) – Тэдж уэ, пIагъункъэ! ХъэщIэми, хамэкъым ар* [Нало А. 1993: 16]; *Бажэм адэжынэр къыIэрыхъащ. – Усыхынкъэ, адэжынэ цIыкIу!* – *жилащ бажэм* [Адыгэ IуэрыIуатэ 1999: 155]; *(Иныжъым:) «Уий, уий, нартхэ я лыцIэ, ЛыцIэ Iыхъуэ усыхынкъэ, Фи Сосырыкъуэр здэщыIэр ПсыныцIуэ къызжомыIэмэ»* [Нартхэр 1995: 78].

Адыгэбзэ псалъэухам щымылэныгъэр нэхъыбэу къэгъэлъэгъуа шохуэ псалъэужы **-къым**-рэ псалъэпэ **-мы**-мрэкIэ. Псалъэужы **-къым**-р зэралуатэ тешэм иту гъээщлэну къакIуэ псалъэ лъэпкъыгъуэ псоми поувэ: *Джон политикэм нэIэщIэщ, КIуэркъым митинг лъэпкъ* [КIуащ 1958: 354]; *Абы (тетрадым) цIэи унэцIи теттэкъым, зэрытхари урысыбзэкъым, езым и бзэу къыщIэкIыныцI* [КхъуэIуфэ 2000: 32]; *Ар беижъхэм я еджапIэу / Къэрэхъэлъкъхэм епэгъэкIкъым* [ЩоджэнцIыкIу А. 2000: 106]; *(Мухъэмэд Цыкъэ жриIуэ:) Сэуи деж сыкъыщIэкIуар нэмыцэхэм си цхъэр яхуэзгъэтIылыну аракъым* [Къэрмокъуэ 1984: 119].

Псалъэужы **-къым**-м лъабжьэгъусэ **-и**-р шыпыувэ бзэм ущрохъэлIэ. Псалъэухам и зэхэлъыкIэм, мурадым елыгтауэ а лъабжьэгъусэм гъэщIэгъуэныгъэ тешэ къалэнрэ псалъэзэпыщIэ-псалъэужы къалэнрэ егъэзащIэ: *Ей-ехъ, сэ сыщыгугъэм щыщыIэкъыми мыхэр!* [Къашыргъэ 1957: 103]; *Урыс бзылхуэгъэхэри шэджагъуэ жэмьши къэкIуэжтэкъыми, Болэт и махуэхэр езышыгъуэ хуат* [Дыгъужь 2011: 68].

Щымылэныгъэ къэзыгъэлъагъуэу куэдрэ къагъэсэбэпхэм ящыщ лъабжьэпэ **-мы**-р. Ар поувэ фIэфIыныгъэ, унафэ, елыгта-фIэфIыныгъэ тешэм иту къакIуэ лэжыгъэцIэхэм, апхуэдэуи лэжыгъэцIэм къытекIа псалъэ лъэпкъыгъуэхэм, тхъэланэ псалъэхэм. Щапхъэ: *Хъэ здэщымыIэм бажэ цобанэ* [Адыгэ псалъэжъхэр 1967: 93]; *Уи IэмыщIэ имылым ущымыгъуэ* [Нало 3. 2008: 132]; *Хъэсэн къыщIэмыкIуар мылэжъэныриц; Жъы щымыгъуэтыжым, Жэмыхъуэжэ и шыр зэгуэудащ* [Адыгэ IэрыIуатэ 1999: 112]; *Ауэ Къасболэт пхъэбгъуэ Iуэхур и гум хыхъэпат: – Унэ лъэгу къригъэкъунуц а тIоуцIым. (Фызым:) – Ахъшэр цумытыкIацэрэт...* [КхъуэIуфэ 2000: 80].; *ЗэфIэнауэ нартъжъхэр Къумыжэ нэцIымы цопсалъэ: – Уий, Имыс, мафIэ уиIэ? – Си тхъэрыIуэц, симыIэ* [Нартхэр 1995: 74]; *Фыз тIорысэр къогузавэри зэкIэлъыгъэпIащIуэ екIыщтэ (хъэнтхъуэпсыр): – Алыхъ, срымьгъэкIыжын! Алыхъ, срымьгъэкIыжын! – жиIуэрэ* [Нало 3. 2008: 40]; *Емыджэр еджапIэм цIадзыжынуц.*

Щымылэныгъэ къэзыгъэлъагъуэ лъабжьэпэ **-мы**-кIэ адыгэбзэм куэдрэ къышохуэ цIэ унейхэр, псом хуэмыдэу унэцIэхэр: *БжэIумых, Джэдымыш, ДзыхъмыщI, ЖъэкIэмыхъу, МыкIуэф.* Куэдрэ къамыгъэсэбэпми, адыгэбзэм

ушрохьэлIэ апхуэдэ щIыкIэкIэ къэхьуа нэгъуэщI шыIэцIэ уней лIэужьыгъуэхэми: *Зэрамыгъавэ* (Арщыданрэ Дохьушыкыуейрэ я зэпылгыпIэм зэгурэ шызэпаубыда щIы кIапэм и фэщыгъэцIэу шытащ) [Коков 2000: 202]; *ГуацIэмьдэ, ШэцIэмьху, ШэмыгъацIэ* (хьэблэщIэу тIысахэм щхьэкIэ жаIэ) [Жилетежев 2009: 79].

Адыгэбзэм шымыIэныгъэр къыщыгъэльтэгъуа шыIэщ гъээщIэным зэуэ лъабжьэпи лъабжьэужьы пыувэу. ШымыIэныгъэ къэзыгъэльтэгъуэ лъабжьэпэ **-мы**-м и гъусэу гъээщIэным пыувэнкIэ хьунуш шыIэныгъэ къэзыгъэльтэгъуэ лъабжьэужь **-щ** е **-т**: *Адыгэ шур леймыгъэгъут...* [Адыгэ IуэрыIуатэ 1999: 202]; *Iыхьэ зымыIэр мылажьэриц* [ПашIэ 2003: 40]; *Ар афэ темькIуэщ, зыри зытемькIуэжщ* [Нартхэр 1995: 105].

ШымыIэныгъэр нэхъ хэкъуза мэхуэ псалтэуухам шымыIэныгъэ цIэпапщIэ е къэхьукIэцIэ щыхьэуэм деж: *зыри, зымы, зыуи, зыкIи, зыщIыпIи, зэи, ауи*. Мы цIэпапщIэхэмрэ къэхьукIэцIэхэмрэ зи гъусэу къакIуэ псалтэхэм шымыIэныгъэм и лъабжьэпэ **-мы** е лъабжьэужь **-къым** япыувэ хабзэщ (шымыIэныгъэ тIуащIэ къагъэхьуу): *Зауэ нэужь зэманым ар тыншт сьтми? ИтIани зыри хэлIыкIакъым, зыри ныкыуэдыкыуэ хьуакъым* [МафIэдз 2014: 157]; «*Сытым сыкъыхьын, зымы сыкъыхьакъым, гум сыкъишащ, фи бригадэм сыщылэжьэну сыкъэкIуащ*», – *жиIэщ Софяти, зэрынэцхьыфIэу Аружан и псэукIэм, и лэжьэкIэм цIэупиIащ* [ЩоджэнцIыкIу I. 1989: 28]; *Мыбдежыр зыкIи шынагъуэкъым* [КхьуэIуфэ 2000: 62]; *Пщыр и пщылIым пылгыжыныр Ауи уи жьэм къомыгъакIуэ* [ЩоджэнцIыкIу А. 2000: 325–326].

Апхуэдэ мыхьэнэ дьдэ псалтэуухам хальхьэ «зы» псалтэмрэ псалтэзэпыщIэ-псалтэужь **-и**-мрэ (*зыри* мыхьэнэ къыкIыу): – *Зы Iэмали фиIэкъым – къажриIащ (нартхэм) Лъэтиц* [Адыгэ IуэрыIуатэ 1999: 107].

ШымыIэныгъэ цIэпапщIэхэмрэ къэхьукIэцIэхэмрэ хуэдэу псалтэуухам шымыIэныгъэ мыхьэнэ иIэу хоувэ «хьэуэ» псалтэмрэ абы мыхьэнэкIэ пэхуэ макъыцIэхэмрэ – *аIэ, аууей, ыIы: (Къэрэщей:) – Хьэуэ, Хьэжумар, мы Iуэхум уи бзэ зэрыхэмытыр сэ хьэкъыу спхыкIащ* [Нало А. 1993: 295]; *Председателыр тутыным цIэ-плIэ зэкIэлъхьэпыту екъури, ныкыуэфыр сэхуалгэм ирипIытIэжащ. – Аууей, цIы узэрыхуейм хуэдэу! Дытрахум – зэгъусэу дытрахуниц* [ШэкIыхьэщIэ 1994: 293–294]; *аIэ, аIэ, сьтIысынкIэ Iэмал зымыIэц!* [ЩоджэнцIыкIу I. 2011: 78].

Адыгэбзэм шымыIэныгъэр лъабжьэгъусэншэуи куэдрэ къэгъэльтэгъуа шохуэ псалтэуухам и зэхэлъыкIэмкIэ, псалтэуэ щхьэхуэхэмкIэ, къэпсалтэыкIэкIэ. Апхуэдэ мыхьэнэ яIэу бзэм къыщокIуэ: 1) «нытIэ», «Iейуэ», «иджыпсту», «щыгугъ» псалтэхэр; 2) «щыгугъи шыс», «нэхъ къэпштэнт?» гъэпсыкIэ зиIэ псалтэуухахэр; 3) фразеологизмхэр – «уи псэ къызыгъэнэн», «уи унэ къызыгъэнэн», «уи адэ и бынщ», нэгъуэщIхэри. Щапхьэ: (*МыцIэм:*) – *Ей, напэниэ, мы тхьэмыцкIэм фIэкI узытегушхуэн бгъуэтыркъэ? КъыцIэкI мы унэм! – Щыгугъ абы! – жиIащ бажэм, унэм къыцIэпсалтэыкIри* [Адыгэ IуэрыIуатэ 1999: 159]; *НытIэ, уэ къожьэри зэхэсиц; Щыгугъи шыс, къуитыниц абы; А-а, уи унэ къызыгъэнэн, ар абыхэм ящыцкъым; Iейуэ, къыбжаIэниц уэ абыхэм; Культурнэ революцэ жиIэу къыкI си гугъэщ, – жиIэу зыгурэ къэкIяти, зыкъомым ядакъым: – Уи адэ и быниц ар, цIыхум я цхьэм революцэ зэрит!* [КIыщокъуэ 1984: 655].

ЗэраIуатэ псалтэуухам шыIэныгъэм и лъабжьэужь **-щ**, **-т** е шымыIэныгъэм и гъэпсыкIэ **-къым** иIэнуш: *Нарт Сосрыкыуэ ягъэшэсиц, шу гупи къуадзэжри ирагъэжьащ* [Нарты 2012: 97]; *Жыраслээн зэрежьэнуэм зыхуигъэхьэзырт* [КIыщокъуэ 1984: 337]; *Псы жэм къыгъээжыркъым* [ПашIэ 2003: 47].

Псалтэуухам шыIэныгъэ щыхэлъым дежщ гъээщIэным хьейныгъэм (ит зэманым) и лъабжьэпэ **мэ-**, **о-**, **э-** щыхьэуэр, щапхьэ: *Къанкыуэщым и кIэныр къокI. Граждан хьэуа флотым и летчикхэр ирагъаджэу Батайск дэт школым и комиссэр техникумым къокIуэ...* [КхьуэIуфэ 2000: 345]; *Псыр мэдий, мэщт, цIыIэр ноль хьумэ.*

Зэралуатэ псалъэухам и гъээщлэным шылэныгъэ кыгъэлыагъуэу поувэ лъабжьэужь **-къэ**: *Абы сыкыкылыжрэ сыкыэсыжмэ, сиыхэр лэхуэ башымкIэ Болэт кърехуэкI. Мис итIанэ сызэгупынтэкъэ, сиыхэр жэмхэм къахэсхужынтэкъэ, Болэтыжъыр цIопцI накIэлъакIэ сицIынтэкъэ!..* [Къашыргъэ 1957: 200]. Мыпхуэдэ псалъэухахэм хэт **-къэ** лъабжьэужьым упщлэныгъэ хэлъыжккыым, атIэ зэралуатэ, шылэныгъэ мыхьэнэ иIэу мэхуэ. Абы кышцынэмыщIауэ, а морфемэм псалъэухам кышцыхьукIэ, зыхэщлэныгъэ щхьэхуэ хелъхьэ: *Нартхэ Сосрыкыуэ си псалъыхьукъэ, Бэрэ кысылыхьуами, сыхуэмейкъэ!* [Адыгэ Iуэрыуатэ 1999: 115]; *ИтIанэ сыкыэкIуэнкъэ, си хьыджэбз дахэ.* Адыгэбзэм куэдрэ ущрохьэлIэ зэрыупщIэ псалъэухахэм зэралуатэ мыхьэнэ яIэ хьуауэ. Апхуэдэ псалъэухахэм хэт зэрыупщIэ псалъэхэм упщIэ яхэлъыжккыым: (Инал:) – *НэгъуэщI Iэмал цыщымыIэкIэ, сьт пцIэн. ДахэкIэ узыгурымыIуэ дапцэ цыIэ. Тхыль пхуемыджэмэ, жепIэр имыдэмэ, къанэр зыщ – залымыгъэкIэ ебгъэджэниц, бгъэшынэниц...* [Кыщокъуэ 1984: 532]; *Ауэ сэ апхуэдэ Iуэху сыхьхьэну зыми хуитыныгъэ кызытаккыым* [Къашыргъэ 1957: 289]; *Дапцэрэ (Уэнджырокъуэ) епсэлъа, дапцэрэ еуция, итIанэми кыкIа цыIэккыым* [МафIэдз 1992: 23].

ЗэрыупщIэ псалъэухахэм лъабжьэужь **-къэ**-р куэдрэ кышцагъэсэбэп, щымылэныгъэ зыхэлъым щыщIэупщIэкIэ: *Уэ нобэ укIуэркъэ еджапIэм? Абы кыхэхIыу, гъээщлэным лъабжьэпэ -мы хэтмэ, -къэ-м и пIэкIэ лъабжьэужь -рэ пагъэуэв хабзэщ: НэгъуэщIыр кыидмыдзэрэ е апхуэдэм дымилыхьхуэрэ, дыхуэмейрэ?* [Къэрмокъуэ 2004: 26]. Егъапщэ: *кыиддзэкъэ?, дылыхьхуээкъэ?, дыхуейкъэ?* (мыбдеж **-къэ**-р жэуап хуейщ).

Щымылэныгъэм и лъабжьэпэ **мы**-ри кьегъэсэбэп зэрыупщIэ псалъэухам: *(Хьэмид хьэжым жриIуэ:)* – *Хьэжыгъэ нут закъуэкIэ мэкъу дестынэ пыдоупцIри зэцIыдокутэуж, гуцIэгъу тIэкIу цхьэ кыитхуумыщIрэ?* [ЩоджэнцIыкIу А. 2000: 395]; *Цыхур яхурикъурккыми бэлыхь ятелъи, абы умыкIуэу ядэрэ?* [ШэджыхьэщIэ 1987: 41].

Щапхьэхэм зэрыщытлыагъуши, шылэныгъэ псалъэухахэмрэ щымылэныгъэ псалъэухахэмрэ я мыхьэнэкIэ зэпэщIэуэу щытщ: *цыIэ – цымыIэ, ей – имей, лэжыгъэ зыхэлъ – лэжыгъэ зыхэмылъ.* Апхуэдэ псалъэухахэр икIи зэпхаш, сьт щхьэкIэ жыпIэмэ цыхум зыгуэр (щхьэ, предмет, лэжыгъэ, нэщэнэ, къэхьукъащIэ) зэрыщымыIэр кызызериуатэмкIэ щыхьэт тохьуэ абы пэщIэуэр – шылэныгъэр – зэрыщыIэм.

Зэрынэрылыагъуши, шылэныгъэ зыхэлъ псалъэухахэмрэ щымылэныгъэ зыхэлъ псалъэухахэмрэ быдэу епхаш гъээщлэным. Псалъэухам хэт гъээщлэным и гъэпсыкIэмкIэ (формэмкIэ) шылэныгъэмрэ щымылэныгъэмрэ кьэгъэлъэгъуа шохьу. Гу лъытэн хуейщ псалъэухам хэлъ щымылэныгъэр лIэужьыгъуитIу кызызэркIуэм. Псалъэухам и щымылэныгъэр абы и гъээщлэным хэлъу щытмэ, апхуэдэхэм щымылэныгъэ дыдэ псалъэухакIэ уеджэ хьунуш. Псалъэм папщIэ, *Беслэн нобэ еджапIэм кьэкIуаккыым.* Мы псалъэухам зи гугъу щыщIамрэ (*Беслэн*) абы теухуауэ щыжыIамрэ (*кьэкIуаккыым*) зыкIи зэпхаккыым, псалъэухам щымылэныгъэр нэсу кышцыгъэлъэгъуаш, псалъэухам зэрыщыту щымылэныгъэ мыхьэнэ хэлъщ. Ауэ псалъэухам щымылэныгъэр гъээщлэным нэмыщI псалъэухам и нэгъуэщI пкыгъуэ гуэркIэ кьэгъэлъэгъуауэ кышчыкIуэ цыIэщ. Псалъэм папщIэ, *Беслэнккыым нобэ еджапIэм кьэкIуар, Беслэн нобэккыым еджапIэм кышчыкIуар, Беслэн нобэ еджапIэккыым кыздэкIуар.* Мыпхуэдэ псалъэухахэм, зэрыщыту къапщтэмэ, я мыхьэнэкIэ шылэныгъэ кьагъэлыагъуэ, щымылэныгъэ кьэзыгъэлыагъуэ Iыхьэ хэт пэтми (*Беслэнккыым, нобэккыым, еджапIэккыым*). Мыпхуэдэхэр щымылэныгъэ иримыкыу псалъэухахэщ.

Щылэныгъэ псалъэухахэмрэ щымылэныгъэ псалъэухахэмрэ нэхь тыншу зэхэгъэкIа шохьу зэралуатэ псалъэухам деж. ЗэрыупщIэ, хуэгъуш псалъэухахэм щымылэныгъэр кышцыгъуэтынынэхь гугъуш. Апхуэдэхэр кызызэркIуэ щIыкIэкIэ зэхагъэкI: щымылэныгъэ хэлъмэ, щымылэныгъэ псалъэухауэ ябж, щымылэныгъэ хэмылэмэ – шылэныгъэ псалъэухащ. Ауэ апхуэдэ щIыкIэкIэ *цылэныгъэ* –

щымыІэныгъэр псалтӕуахэм щыпхузэхэмыгъэкІ щыІэщ. Псалтӕм папщІэ, *ЩІалэр къэкІуа? Тхылъ къэпцӕхуа? Нышэдибэ уиша?* зэрыупщІэ псалтӕуахэм щыІэныгъэ е щымыІэныгъэ къагъэлыагъуэркъым, апхуэдэ псалтӕуахэм упщІэ «дыдэ» яхэлъу аращ. Ахэр жэуапу щыІэныгъэ е щымыІэныгъэ къэзыгъэлыагъуэ псалтӕ хуэныкъуэщ: *ЩІалэр къэкІуа? НмІэ. Хъуэу.* Аращи, зэрыупщІэ псалтӕуахэм щыІэныгъы щымыІэныгъы яхэмылъу къыщыкІуэ щыІэщ.

Источники и литература

1. *Адыгэ псалтӕжӕхэр.* ЕтІуанэ тхылъ. Налшык: Къэбэрдей-Балтӕкӕр тхылъ тедзапІэ, 1967. 251 н. (Кабардинские пословицы и поговорки. Кн. II. Нальчик: Кабардино-Балкарское кн. изд-во, 1967. 251 с.).
2. Адыгэ Іуэрыуатэ. Налшык: Эльбрус, 1999. 400 н. (Адыгское устное народное творчество. Нальчик: Эльбрус, 1999. 400 с.).
3. *Воперский В.П.* и др. Современный русский язык. Ч. 2. Синтаксис: Учебник для вузов. М.: Высшая школа, 1979. 256 с.
4. *Дыгъужь Къу.* ЩІымахуэ лӕгъуыкъу. Япэ тхылъ. Черкесск: Къэрэшей-Шӕрджӕс Республикэм и къэрал тхылъ тедзапІэ, 2011. 176 н. (*Дугъужев Къу.* Зимняя радуга. Черкесск: Карачаево-Черкесское республиканское кн. изд-во, 2011. 176 с.).
5. *Жилетежев Х.Ч.* Специфика собственных имен существительных в кабардино-черкесском языке. Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2009. 113 с.
6. *Калинина А.А.* Категория утверждения/отрицания в функциональных типах предложений в современном русском языке: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Казань, 2012. 42 с.
7. *Камбачоков А.М.* Проблемы простого предложения в кабардино-черкесском языке. Нальчик: Эль-фа, 1997. 236 с.
8. *Кокоев Дж.Н.* Избранные труды: В 2-х т. Т. I. Нальчик: Эльбрус, 2000. 488 с.
9. *КІыцокъуэ А.* Тхыгъхэр томиллІым щызэхуэхъэсауэ. Т. II. Нальшык: Эльбрус, 1984. 856 н. (*Кешоков А.* Собрание сочинений в 4-х т. Т. II. Нальчик: Эльбрус, 1984. 856 с.).
10. *КІыцокъуэ А.* Тхыгъхэр томихым щызэхуэхъэсауэ. Т. I. Налшык: Эльбрус, 2004. 512 н. (*Кешоков А.* Собрание сочинений в 6-ти т. Т. I. Нальчик: Эльбрус, 2004. 512 с.).
11. *КІуащ Б.* Тхыгъхэр. Налшык: Къэбэрдей-Балтӕкӕр тхылъ тедзапІэ, 1958. 416 с. (*Кіуашев Б.* Собрание сочинений в 2-х т. Т. I. Нальчик: Кабардино-Балкарское кн. изд-во, 1958. 416 с.).
12. *Къашыргъэ Хъ.* Насыпым и хэкІыпІэ. Налшык: Къэбэрдей-Балтӕкӕр тхылъ тедзапІэ, 1957. 309 н. (*Каширгов Х.* Источник счастья. Нальчик: Кабардино-Балкарское кн. изд-во, 1957. 309 с.).
13. *Къэрмокъуэ М.* Азэмэт: роман. Налшык: Эльбрус, 1984. 392 н. (*Кармоков М.* Азамат: роман. Нальчик: Эльбрус, 1984. 392 с.).
14. *Къэрмокъуэ М.* Шихухэр иджыри мэкІ. Ещанэ тхылъ. Налшык: Эль-фа, 2004. 320 н. (*Кармоков М.* А тополя еще растут. Т. 3. Нальчик: Эль-Фа, 2004. 320 с.).
15. *Кхъуэлүфэ Хъ.* Гъатхэм и ныбжыр. Рассказхэр, повестхэр. Налшык: Эльбрус, 2000. 480 н. (*Кауфов Х.* Возраст весны: Повести и рассказы. Нальчик: Эльбрус, 2000. 480 с.).
16. *МафІэдз С.* Гъыбзэ хуэфашэт: роман. Налшык: Эльбрус, 1992. 448 н. (*Мафедзев С.* Достойны печальной песни: роман. Нальчик: Эльбрус, 1992. 448 с.).
17. *Нало А.* Тхыгъхэр. Хыбархэмрэ повестхэмрэ. Т. I. Налшык: Эльбрус, 1993. 464 н. (*Налоев А.* Избранные произведения в 3 т. Т. I. Нальчик: Эльбрус, 1993. 464 с.).
18. *Нало З.* Адыгэ псалтӕгъэпсхэр. Налшык: Эльбрус, 2008. 240 н. (*Налоев З.* Адыгская паремиология. Нальчик: Эльбрус, 2008. 240 с.).
19. Народные песни и инструментальные наигрыши адыгов. В 4-х т. Т. 3. Ч. II. М.: Советский композитор, 1990. 487 с.
20. Нартхэр. Налшык: Эль-Фа, Ашэмэз, 1995. 558 н. (Нарты. Изд. 2-е, доп. Нальчик: Эль-Фа, Ашамаз, 1995. 558 с.).
21. Нарты. Адыгский эпос. Т. I. Нальчик: ООО «Тетраграф», 2012. 423 с.
22. *ПацІэ Б.* Усыгъхэр. Нальчик: Эльбрус, 2003. 376 н. (*Пачев Б.* Сочинения: Стихотворения и поэмы. Нальчик: Эльбрус, 2003. 376 с.).
23. *ССЛГ* – Словарь-справочник лингвистических терминов; *Розенталь Д. Э., Теленкова М. А.* Учеб. пособие для учителя. 3-е изд., испр. и доп. М.: Просвещение, 1985. 399 с.

24. *Урыс Хь.Ш.* Адыгэ грамматикэ. Синтаксис, пунктуацэ. Налшык: Эльбрус, 1994. 215 н. (*Урусов Х.Ш.* Кабардинская грамматика. Синтаксис, пунктуация. Нальчик: Эльбрус, 1994. 215 с.).
25. *ШэджыхъэцІэ Хь.* Тхыгъэхэр. Т. II. Налшык: Эльбрус, 1994. 432 н. (*Шекихачев Х.* Избранные произведения в 2-х т. Т. 2. Нальчик: Эльбрус, 1994. 432 с.).
26. *ШэджыхъэцІэ Хь.* Тэрч щыхъэтщ. Налшык: Эльбрус, 1987. 392 н. (*Шекихачев Х.* Терек свидетель. Нальчик: Эльбрус, 1987. 392 с.).
27. *Шериева Н.Г.* Выражение отрицания в кабардино-черкесском языке. Нальчик: Издательский отдел КБИГИ РАН, 2014. 94 с.
28. *ШоджэныцІыкІу А.* Тхыгъэхэр. Налшык: Эльбрус, 2000. 432 н. (*Шогенцуков А.А.* Избранные произведения. Нальчик: Эльбрус, 2000. 432 с.).
29. *ШоджэныцІыкІу І.* «Анэ» (рассказ) // *Іуащхъэмахуэ* 2011 № 5. Н. 76-83 (*Шогенцуков А.О.* «Мать» (рассказ) // Журнал «Эльбрус» 2011. № 5. С. 76–83.).
30. *ШоджэныцІыкІу І.* Тхыгъэхэр томищым щызэхуэхъэсауэ. III т. Налшык: Эльбрус, 1989. 462 н. (*Шогенцуков А.О.* Собрание сочинений в 3-х т. Т. 3. Нальчик: Эльбрус, 1989. 462 с.).

УТВЕРДИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОМ ЯЗЫКЕ

Жилетежев Хажисмель Чилияниевич, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка Института гуманитарных исследований – филиала Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук» (ИГИ КБНЦ РАН), hazismel@mail.ru

Утвердительные и отрицательные предложения не до конца исследованы в кабардино-черкесском языке. Имеющиеся малочисленные работы по данной проблеме написаны на русском языке, поэтому в кабардино-черкесском языке вовсе отсутствуют труды по определению и принципам классификации утвердительных и отрицательных предложений на кабардино-черкесском языке. Восполняя этот пробел, автор обращает внимание и на то, что для выражения данной категории используются не только грамматические средства. Этой цели добиваются с помощью различных конструкций предложения и отдельных слов, которые произносятся с определенной интонацией. Освещению названных проблем посвящена данная работа.

Ключевые слова: кабардино-черкесский язык, утвердительные предложения, отрицательные предложения, конструкции предложения, префикс, суффикс.

AFFIRMATIVE AND NEGATIVE SENTENCES IN THE KABARDINO-CIRCASSIAN LANGUAGE

Zhiletzhev Hazismel Chilyanievich, Candidate of Philology, Senior Researcher of the Sector of the Kabardino-Circassian language of the Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), hazismel@mail.ru

Affirmative and negative sentences are not fully investigated in the Kabardino-Circassian Language. The available two or three studies on this problem are written in Russian, so there is no work in Kabardino-Circassian on the definition and principles of classification of affirmative and negative sentences in Kabardino-Circassian. Filling this gap, the author draws attention to the fact that not only grammatical means are used to express this category. This goal is achieved with the help of various sentence structures and individual words that are pronounced with a certain intonation. This work is devoted to the coverage of these problems.

Keywords: Kabardino-Circassian Language, affirmative sentences, negative sentences, sentence constructions, prefix, suffix.

DOI: 10.31007/2306-5826-2019-2-41-94-100